

УДК 37.014.623 (477)«185/192»:91(072)

Герасименко О.В.,
викладач кафедри географії та методики її навчання
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВПЛИВ ПОПЕЧИТЕЛІВ НА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання впливу попечителів на розвиток географічної освіти у ХІХ – на початку ХХ століття в Україні. З'ясовано, що на початку ХІХ століття з'являється посада попечителя навчального округу, в обов'язки якого входили не лише організаційні питання, а й контроль за адміністративно-господарською роботою керівників освітніх установ. Досліджено основні напрями діяльності почесних попечителів навчальних округів, гімназій, реальних училищ щодо розвитку географічної освіти: турбота про матеріальне забезпечення закладу, відпочинок учнів та оздоровлення учителів, залучення до роботи висококваліфікованих фахівців, створення посібників тощо.

Ключові слова: географія, навчальний округ, попечитель, Бунге, Галаган, Духнович, Пирогов, Семенов, Терещенко.

В статье рассматриваются вопросы влияния попечителей на развитие географического образования в ХІХ – начале ХХ века в Украине. Установлено, что в начале ХІХ века появляется должность попечителя учебного округа, в обязанности которого были вменены не только организационные вопросы, но и контроль за административно-хозяйственной работой руководителей образовательных учреждений. Исследованы основные направления деятельности почетных попечителей учебных округов, гимназий, реальных училищ по развитию географического образования: забота о материальном обеспечении заведения, отдых учеников и оздоровление учителей, привлечение к работе высококвалифицированных специалистов, создание пособий и тому подобное.

Ключевые слова: география, учебный округ, попечитель, Бунге, Галаган, Духнович, Пирогов, Семенов, Терещенко.

Gerasymenko O.V. THE INFLUENCE OF TRUSTEES ON THE DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL EDUCATION IN THE XIX – EARLY XX CENTURY IN UKRAINE

The article examines the impact of trustees on the development of geographic education in the XIX – early XX century in Ukraine. The article examines the impact of trustees on the development of geographic education in the XIX – early XX century. It was found that in the early nineteenth century there trustee of the school district office, whose duties included not only organizational issues, but also control over the administrative work of managers of educational institutions. The basic directions of activity of honorary trustees of school districts, schools, real schools, on the development of geographic education: concern for material security institution, leisure and recreation students teachers vysokvalifikovanyh involvement of professionals, creating manuals and more.

Key words: geography, school district, trustee, Bunge, Halagan, Dukhnovych, Pirohov, Semenov, Tereshchenko.

Постановка проблеми. Процес реформування освітньої політики України в умовах реалізації концепції «Нова українська школа» спричиняє значні зміни у сферах життєдіяльності, зокрема у розвитку географічної освіти. У зв'язку з цим у сучасному суспільстві актуалізувалися проблеми державно-громадських інституцій. Промисловий і культурний розквіт країни у ХІХ – на початку ХХ століття сприяв розвитку географічної науки як необхідної передумови його ефективного здійснення. Значна роль у розвитку географічної освіти ХІХ – початку ХХ століття належала попечителям навчальних округів.

Розвитку географії приділяли велике значення громадські діячі, попечителі навчальних закладів, науковці, педагоги, які відстоювали необхідність поширення географічних знань серед народу та створення спеціальних географічних закладів, відкриття кафедр географії.

Організація і діяльність попечителів навчальних округів кінця ХІХ – початку ХХ століття має багатий досвід, який дасть змогу використати позитивні уроки минулого в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури, у якій висвітлюється

історія діяльності попечителів навчальних округів у XIX – на початку XX століття, дав змогу виявити низку досліджень, що розглядають означену проблему в контексті реформування освіти, добротності у розвитку освіти, з-поміж яких праці Л. Березівської, Г. Бондаренко, Л. Гаєвської, С. Галіуліної, О. Кірдан, Н. Коляди, І. Лікарчука, І. Леготіної, І. Мартинової, А. Розсохи, Н. Сейко, О. Топузова, І. Федорової, І. Шоробури, М. Ярмаченка та ін. Однак у їхніх розвідках діяльність попечителів навчальних округів у справі розвитку географічної освіти розглядається лише дотично до основної досліджуваної ними проблеми.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити діяльність попечителів навчальних округів у справі розвитку географічної освіти у XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Офіційно на державному рівні попечительство з'являється на початку XIX століття зі створення у 1802 році Міністерства народної освіти. Відповідно до указу імператора «Об учреждении учебных округов» (24 січня 1803 р.) територія Російської імперії була поділена на 6 навчальних округів (Московський, Віленський, Дерптський, С.-Петербурзький, Харківський, Казанський). У кожному окрузі створювався університет, яким керував попечитель, що призначався міністром народної освіти [12, с. 21].

Педагогічний словник (2001 р.) дає таке визначення: «Попечитель навчального округу – це державний чиновник у дореволюційній Росії, який стояв на чолі навчального округу. Посаду було введено 1803 року. До 1835 року управління навчальними округами перебувало у віданні училищних комітетів при університетах і попечитель навчального округу не мав розпорядливої влади. Його права обмежувались стеженням за виконанням законів і урядових розпоряджень. Із ліквідацією училищних комітетів у відання попечителя навчального округу було передано всі навчальні і культурні заклади на території навчального округу, якими він керував за допомогою окружних інспекторів і директорів народних училищ. <...> Попечитель навчального округу мав такі обов'язки: інспектування підвладних йому установ; складання щорічних

звітів про стан в окрузі; призначення посадових осіб; надання дозволу на влаштування народних читань, концертів тощо. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу і під його головуванням створювалися попечительські ради з дорадчими функціями» [10, с. 371].

До складу нечисельного новоствореного міністерства у 1802 році входили шість попечителів навчальних округів, якими керував В.Н. Каразін (1773–1842 рр.), уродженець села Кручик на Харківщині, дворянин, український учений у галузі агрономії і кліматології [5, с. 1].

Найодіознішою постаттю серед попечителів навчальних округів, які здійснили вагомий вплив на розвиток географічної освіти XIX століття, був попечитель Одеського, а згодом Київського навчального округу М.І. Пирогов (1810–1881 рр.).

М.І. Пирогов був єдиним попечителем навчального округу, який отримав цю посаду не завдяки військовим чи управлінським заслугам, а лише завдяки своїй освіченості і науковим працям. М.І. Пирогову належить ініціатива здійснення у Київському навчальному окрузі реформи середніх навчальних закладів, а також реалізація ідеї про заснування на всій території округу народних шкіл [14, с. 43], у створенні яких він бачив можливість залучити і зацікавити ремісників та робітників до навчання [6, с. 90]. У недільних школах учителями були гімназисти та студенти. Програма включала елементарну грамоту, закон Божий, географію, історію, малювання [15, с. 38].

З метою покращення викладання навчальних предметів, зокрема географії, М.І. Пирогов почав залучати професорів університету до викладання у старших класах київських гімназій [6, с. 89], за його клопотанням міністром народної освіти дозволено ввести в Ніженській гімназії викладання природничих наук окремим учителем – предметником [13, с. 318].

У 1860 році М.І. Пирогов звертається з доповідною запискою до міністра народної просвіти «Про відкриття і заснування кафедр географії при університетах». Записка М.І. Пирогова обговорювалась у Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському, Харківському, Київському університетах спеціально створеними комісіями, які визначили значущість і доцільність відкриття кафедри

географії. Університети вимагали внести в розробку статуту 1863 р. заснування окремої кафедри географії, але їхня пропозиція була відхилена. До обговорення питання, піднятого М.І. Пироговим, повернулись у 70-х роках XIX століття. Ініціатором запровадження окремої кафедри став Новоросійський університет, зусиллями якого в 1884 р. у новий університетський статус була внесена кафедра географії і етнографії на історико-філологічному факультеті. Лише у 1888 р. наказом міністра народної освіти кафедра географії була перенесена на фізико-математичний факультет. Із цього періоду починається новий етап вищої географічної освіти і підготовки вчителів географії в Україні з відповідними організаційними формами і напрямками [11, с. 64].

Університети як центри навчальних округів здійснювали підготовку вчителів географії, інтелектуальної і державної еліти Української держави [11, с. 64].

У 1850–1880 рр. у Київському університеті працював М.Х. Бунге (1803–1895 рр.) – професор кафедри політекономії та статистики і поліцейського права, тричі обирався ректором університету. Працюючи на посадах ректора Київського університету Святого Володимира, М.Х. Бунге був попечителем Київського навчального округу. Він є автором низки книг і підручників з економічних досліджень. За участь у роботі Російського географічного товариства 1885 року обраний його почесним членом [18, с. 68].

Становлення української національної географії датується кінцем XIX – початком XX століття. Це пов'язано з діяльністю В.Б. Антоновича (1834–1908 рр.) – члена попечительської ради при управлінні Київського навчального округу [9, с. 6].

У 1873–1876 рр. В.Б. Антонович був членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а в 1875–1876 рр. – його головою.

У 1880 р. В.Б. Антоновича обирають деканом історико-філологічного факультету. Його лекції з історії, географії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін разом з апробованими в університеті історичними семінарами сприяли широ-

кому залученню на ниву дослідницької роботи молодих істориків, географів [1, с. 44].

Широке залучення уваги різних верств населення до справи освіти додавало йому демократичного імпульсу, робило школу «прозорою» для суспільства. Важливою була меценатська і добродійна діяльність з боку купецтва, яке жертвувало на потреби освіти наприкінці XIX – на початку XX століття великі кошти. Їх консолідований обсяг у багато разів перевершував державні витрати на освіту, зокрема на організацію та створення шкіл, адже затрати влади були мізерними. Тому доводилося вишукувати додаткові джерела фінансування, часто вдаватися до збору пожертв. Купці будували гімназії, народні школи, університети, бібліотеки тощо. За участь у благодійних справах держава нагороджувала купців медалями й орденами, надавала «гражданські чини» [4, с. 1].

Так, Г.П. Галаган (1819–1888 рр.) відкрив середній навчальний заклад у пам'ять про покійного сина Павла Галагана (Колегія Павла Галагана) у 1871 р., отримавши дозвіл у царя в 1870 р. Для цього навчального закладу меценат купив великий дім із садивою площею близько 1 десятини на вул. Пушкінській у м. Київ. На її утримання Г.П. Галаган пожертвував свій маєток у Полтавській губернії з 8 018 десятинами землі, які було оцінено величезною на той час сумою – 275 тис. руб. [2, с. 7–8].

З 1894–1895 н.р. Колегію очолив її випускник А.І. Степович (1856–1935 рр.). Він домігся запровадження у випускному класі такого предмета, як вітчизнознавство. Чимало зусиль доклав до того, щоб ввести у навчальний план Колегії і такий предмет, як природознавство. «Запровадження викладання природознавства, – писав А.І. Степович, – мало на меті дати учням у Колегії можливість ознайомитися з деякими циклами явищ і факторів, що стосувалися тваринного, рослинного і мінерального царств, і хоча б частково заповнити ту відсутність елементарних знань із галузі науки про неорганічний і органічний світ, що є звичайним явищем для осіб, які закінчують наші середні класичні школи» [9, с. 14]. Багато уваги у Колегії приділялось екскурсіям для учнів, особливо з природознавства. Так, «у 1903–1904 н.р. відбулося три екскурсії в Голо-

сіївський ліс і одна в Політехнічний інститут. У Голосіївському лісі вихованці ознайомилися з методами визначення рослин, вчилися збирати рослини для гербаріїв, а у ботанічній лабораторії Політехнічного інституту їм показали деякі оранжерейні рослини, а також досліди з фізіології рослин, які не було змоги провести у 3 класі. Другокласники відвідували зоологічний музей Політехнічного інституту, де знайомилися з вивченими раніше представниками «тваринного царства». У березні вихованці 1 і 2 класів були на одноденній екскурсії в селі Княжичі. Дорогою розглядали лишайники, мохи, а у селі посадили 60 дерев» [8, с. 16–17].

У 1876 р. Г.П. Галаган також передав губернському земству для облаштування навчального закладу свій маєток у селі Дегтярі – величезний дім на 60 кімнат і близько 70 десятин землі. Через два роки в ньому було відкрито ремісниче училище з інтернатом на 100 осіб. У 1897 р. було створено ткацьку школу-мастерню, яка переросла згодом у Дегтярівську фабрику художніх виробів [2, с. 7–8].

Значну роль у розвитку географічної освіти відіграла родина Терещенків. М.А. Терещенко (1819–1903 рр.) був почесним попечителем Глухівської чоловічої гімназії [9, с. 83–86], І.М. Терещенко (1854–1903 рр.) – почесним попечителем Київського реального училища [9, с. 38–41], О.М. Терещенко (1856–1911 рр.) – почесним попечителем І Київської гімназії [9, с. 20].

У Києві працювала Трьохкласна жіноча торгова школа імені П.Г. Терещенко, заснована Товариством розповсюдження комерційної освіти в м. Київ. «Школа розташована у власному приміщенні. Має чотири класи: один підготовчий та три «нормальні», підпорядкована була попечительській раді Київського першого комерційного училища. Членами жіночого комітету школи були: Марія Миколівна Сахнівська (уроджена Терещенко) Єфросинія Миколівна Терещенко, Єлісавета Володимирівна Терещенко, Єлісавета Михайлівна Терещенко, Надія Володимирівна Терещенко, Ольга Миколівна Ханенко (уроджена Терещенко), Варвара Миколівна, Кузнецький Петро Миколайович» [8, с. 3].

Попечителі навчальних закладів переймалися не лише фінансовими питаннями,

оскільки щороку виділяли власні кошти на утримання приміщень закладів, забезпечення підручниками, посібниками учнів, а й брали участь в управлінні педагогічним процесом навчального закладу.

В усіх навчальних закладах, якими опікувались Терещенки, працювали учителі географії, отримували заробітну плату від 700 руб. до 1 тис. 900 руб., зокрема оплата здійснювалась за «нормовані» та «додаткові» уроки [9, с. 20, 38–41; 7, с. 8–9].

Значна увага попечителями Терещенками приділялась відпочинку дітей, учителів. Так, «27 травня 1907 року після молебня з нагоди закінчення навчальних занять на спільному засіданні попечительської та педагогічної ради були зачитані списки дітей, які закінчили школу та переведені в старші класи, і кращі з них у навчанні та поведінці. На наступний день учниці разом з інспектором, учителями здійснили прогулянку на пароході «в одну з дачних місцевостей» м. Києва на березі Дніпра» [7, с. 46].

Є.М. Терещенко (1861–? – О.В.) було виділено 900 руб. (по 300 протягом 1905, 1906, 1907 рр.) шістьом учителям школи для лікування та літнього відпочинку [7, с. 46].

Учителі гімназій за погодженням попечителя округу брали участь у роботі статистичних комітетів, виконували доручення Російського географічного товариства, здійснювали метеорологічні спостереження для Академії наук [17].

О.В. Духнович (1803–1865 рр.) зробив значний для свого часу внесок у теорію і практику початкового навчання, розвиток географічних знань серед молоді. Він написав низку навчальних книг, зокрема такі: «Книжица читальная для начинающих» (1847 р.) – буквар, який витримав кілька видань; «Краткий землепис для молодых русинов» (1851 р.) – підручник із географії для народної школи та ін. Великою заслугою О.В. Духновича як народного педагога було й те, що у своїй педагогічній теорії він глибоко, логічно і доступно обґрунтував ідею народного виховання у її найбільш прогресивному розумінні, показав зв'язок пізнання географії із вивченням довкілля. Він відкривав народні школи, бібліотеки, музеї, видавав книги рідною мовою, навчальні посібники для народних учителів, ставлячи благородну

мету – звільнити народ від неосвіченості, «відкрити йому ворота життя» у майбутнє із тим, щоб трудовий люд мав змогу «користуватись правом людства та брати участь у законодавчих виборах» [3, с. 39].

Під впливом прогресивних ідей у підросійській Україні з'явилися перші настанови з методики навчання географії – Д.Д. Семенова (1835–1902 р.) (члена попечительських рад. – О.В.), учнем К.Д. Ушинського, було видано посібники «Уроки географії» (1860 р.), та «Педагогические заметки для учителей» (1864 р.). У цих посібниках наголошувалось на необхідності посилення ролі унаочнення засобів і самостійної роботи школярів, особливо «креслення» карт, у навчанні географії. Прагнення зробити шкільну географію цікавішою зумовило появу у 1860-х роках перших хрестоматій. Серед них слід відзначити «Отечествоведение» (1864 р.), видане Д.Д. Семеновим. До цієї першої хрестоматії увійшли розповіді та нариси мандрівників, письменників і самого автора, які всебічно висвітлювали природу й умови життя людей у різних частинах Російської імперії [16, с. 33].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, досліджуваний період XIX – початок XX століття в Україні характеризується увагою держави до розвитку середніх навчальних закладів. Це складний період із численними реформами, які не завжди слугували розвитку шкільної географічної освіти. Освітня діяльність попечителів щодо розвитку географічної освіти (В.Б. Антоновича, О.В. Духновича, М.І. Пирогова, Г.П. Галагана, М.А. Терещенка, О.М. Терещенка, І.М. Терещенка, Є.М. Терещенко) вказує на те, що ними було показано багато прикладів безкорисливої доброти і шляхетних учинків, пронизаних одним бажанням – прислужитися людям в ім'я освіти, розвитку географічних знань, прогресу. Вони купували за власні кошти приміщення для навчальних закладів, гуртожитки для учнів, утримували їх, забезпечували бідних учнів підручниками та посібниками, дбали про фізичний і духовний розвиток, дозвілля своїх вихованців, запрошували на роботу висококваліфікованих учителів та дбали про їхню заробітну плату, гідний відпочинок.

XIX – початок XX століття – це період пошуку різних підходів до викладання гео-

графії. О.В. Духнович наголошував на зв'язку географії із вивченням довкілля. Д.Д. Семенов зробив перші спроби настанов із викладання географії, був автором першої хрестоматії з географії.

Вивчення окремих персоналій і дослідження їхньої ролі у становленні географічної освіти в Україні буде метою наших подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович Володимир Боніфатійович // Малий словник історії України / відпов. ред. В.А. Смолій. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
2. Волонтери: хто вони? // Завуч. – 2005. – № 14. – С. 7–8.
3. Євтух М. Видатний український педагог і просвітител (195 років від дня народження О. Духновича) / М. Євтух // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 39–43.
4. Из истории попечительства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://porechitel.ukr.ru/history.htm>.
5. Історія Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zavantag.com/docs/633/index-1253877.html?page=3>.
6. Киселев А.С. Н.И. Пирогов на Украине / А.С. Киселев // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 2011. – № 3. – С. 86–91.
7. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П.Г. Терещенко за 1906–1907 гг. Год девятый. – К. : Типография Р.К. Лубковского, 1907. – 93 с.
8. Отчет, читанный на акте Коллегии Павла Галагана 1-го октября 1906 года // Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1905 года по 1-е Октября 1906 года. Год 11-й. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1907. – 61 с.
9. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–1897 учебный год. Ч. I. Киевская губерния. – К. : Типография Высочайшего утв. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1897. – 270 с.
10. Педагогічний словник / за ред. М.Д. Ярмаченка. – К. : Пед. думка, 2001. – 514 с.
11. Розсоха А. Становлення системи професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів географії в Україні (1888–1917 рр.) / А. Розсоха // Рідна школа. – 2008. – № 5. – С. 64–67.
12. Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 1 (1802–1825гг.). – СПб.: Типография Императорской АН, 1864. – 1645 с.
13. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 3 (1850–1864). – СПб. : Типография Императорской АН, 1867. – 1056 с.
14. Сейко Н.А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ : [монографія] / Н.А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 447 с.

15. Сысоева Е.К. Народная школа / Е.К. Сысоева // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 2001. – 639 с.

16. Топузов О.М. Загальна методика навчання географії : [підруч.] / О.М. Топузов, В.М. Самойленко, Л.П. Вішкіна. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.

17. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. 1832–1919 рр. – Оп. 24. – Спр. 24. Годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1857 год. – 1857. – 754 арк.

18. Шоробура І.М. Шкільна географічна освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи / І.М. Шоробура. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. – 348 с.